

Tussen droom en werkelijkheid - grondtrekken van een alternatieve economie: utopie en overgangsorde

Vóór de Verandering¹

In dit hoofdstuk worden de contouren geschetst van een mogelijk alternatief: een ecologisch en sociaal duurzame orde. Daarbij ligt het accent op de noodzakelijke politiek-economische transformatie van Nederland en de Europese Unie, inclusief de verandering van het beleid van Nederland en Europa in de wereld.

In algemene zin kan een alternatieve economie geschetst worden op drie niveaus². Ten eerste het 'uiteindelijk ideaal', namelijk dat van de vrijheid in de breedste zin van het woord: vrijheid van armoede en onderdrukking, en vrijheid tot ontplooiing (zie 3.1). Ten tweede een overgangsfase naar dat ideaal, namelijk een economische orde die primair gericht is op de bevrediging van de basisbehoeften van mens en natuur en die aangeduid kan worden als de 'solidaire economie' (zie 3.2). En ten derde het 'structurele transformatiebeleid' dat erop gericht is om vanuit de huidige neoliberale en kapitalistische orde te komen tot de solidaire economie (zie 3.3).

1 Het uiteindelijke ideaal van de vrijheid

1a Droom en werkelijkheid

Over een ideale samenleving wordt al sinds mensenheugenis gedroomd. Wat mensen zich daarbij concreet voorstellen is natuurlijk steeds verschillend, en heeft onder meer te maken met de concrete omstandigheden waaronder mensen leven en de perspectieven die zij daaraan ontlenuen. Maar er is ook een constante in die dromen, namelijk dat mensen vrij zouden moeten kunnen zijn. Vrij in tweeledig opzicht: vrij van materiële beperkingen en van onderdrukking, en vrij tot ontplooiing. Het gaat daarbij om een samenleving waarin de goede kanten van het menszijn overheersen: open en solidair naar anderen, verantwoord in de omgang met de natuur, en creatief in de ontwikkeling van talenten op een breed terrein van menselijke ontplooiing, inclusief het artistieke. Wanneer wij het hieronder over een 'ideale samenleving' hebben, moet deze zó worden begrepen.

Uit de historische ontwikkeling van de verschillende maatschappijssystemen valt op te maken dat utopieën van wat ook wel het rijk van de vrijheid wordt genoemd, een steeds realistischer betekenis krijgen. Het menselijk vernuft en de resultaten van de aanwending daarvan hebben in de loop van de geschiedenis natuurlijk veel kwaad aangericht. Maar tegelijkertijd bestaan er nu, materieel gezien, reële mogelijkheden om de samenleving zo in te richten dat het ideaal van vrijheid dichterbij komt. Daar komt bij dat, met alle vallen en opstaan, mensen de noodzakelijke instituties beginnen te ontwikkelen die recht doen aan allen en de natuur. Verklaringen als die van de Rechten van de Mens en de Verklaring van Rio zijn daar voorbeelden van. Maar ook de ontwikkeling van mechanismen van democratische besluitvorming en van rechtshandhaving hebben ons verder gebracht.

¹ Hoofdstuk 3 paragraaf 1 en 2 uit: *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neo-liberalisme*. Amsterdam, 2001, XminY.

² In het bij deze cursus gehanteerde basisschema wordt ook nog een vierde niveau onderscheiden, dat van de *concrete dagelijkse transformatieve praktijken*.

Bovendien breekt steeds meer het inzicht door dat de nu dominerende wijzen van met elkaar en met de natuur omgaan in de grond onmenselijk zijn, want in strijd met wat mensen in hun diepste wezen als juist, rechtvaardig en mooi beschouwen. Die nieuwe manier van samenleven ligt nog ver weg. Er zal nog veel strijd geleverd moeten worden om de idealen dichterbij te brengen. Maar de dromen van het alternatieve, het betere, kunnen steeds meer worden ingevuld. Ze kunnen als leidend perspectief gebruikt worden door diegenen die zich nu al willen en kunnen inzetten voor die andere orde. En de tijd van het heersen van het neoliberalisme kan met steeds meer recht gezien worden als een van de vele perioden van terugval die altijd al het pad naar werkelijke ontwikkeling hebben gemarkeerd.

1b Einde van de schaarste

Vanuit technologisch, materieel en economisch oogpunt is het mogelijk voldoende goederen en diensten voort te brengen om niet alleen de basisbehoeften van allen in de wereld te bevredigen, maar zelfs meer dan dat. Wanneer we waken voor fundamentele aantasting van mens en natuur, bestaan er voor het overige nauwelijks grenzen voor de ontplooiing van beide. In een land als Nederland bestaan er in principe voldoende mogelijkheden voor ontplooiing in allerlei opzichten, zowel in fysieke zin (bijvoorbeeld sport en gezondheid), in sociale zin (bijvoorbeeld koestering, samenwerking) alsook in culturele zin (ontspanning, de kunsten, spiritualiteit).

1c Een vrije samenleving

Niet alleen is het probleem van beschikbaarheid van essentiële producten en diensten oplosbaar, ook is het mogelijk om te komen tot de inrichting van een samenleving die vrijheid ('van' en 'tot') in politieke, juridische en culturele zin mogelijk maakt. Er zijn de afgelopen eeuwen systemen van democratie tot stand gekomen die het in principe mogelijk maken dat iedereen participeert in de ontwikkeling van de samenleving.

Vanuit het juridisch systeem zijn er instrumenten ontwikkeld die rechtsformulering en -handhaving op wereldniveau kunnen garanderen (van de Verklaring van de Rechten van de Mens tot en met internationale tribunalen). Er zijn supranationale instellingen ontstaan die vanuit het oogpunt van noodzakelijke vormen van regulering op wereldniveau belangrijk zijn. Ten slotte zijn er de afgelopen decennia opvattingen over culturele en politieke identiteit en over mensenrechten tot ontwikkeling gekomen, die het mogelijk maken een grote culturele pluriformiteit te handhaven.

Overgangsorde

Dat dit vrijheidsideaal de afgelopen tijd nog zo weinig gestalte heeft gekregen (ondanks de sterk verbeterde voorwaarden daartoe), heeft nauwelijks iets te maken met de beperkte vermogens van mensen. De wijze waarop de huidige samenleving is ingericht, met name de neoliberale economische orde en de daarmee samenhangende belangen van specifieke groepen van mensen, vormt de belangrijkste blokkade om tot een nieuw type maatschappij te komen. Om de denkbare, ideale samenleving te realiseren zal de nu heersende economische orde plaats moeten maken voor een andere orde, die de overgang van de 'economie van de schaarste' naar de 'economie van de vrijheid' gestalte geeft. Deze overgangsorde duiden wij aan met de uitdrukking 'solidaire economie'.

2 Solidaire economie

2a Een andere cultuur

Het meest fundamentele kenmerk van de alternatieve economische orde zoals wij die voorstaan, ligt al besloten in het begrip 'solidaire economie'. Het kenmerk van die economie is dat zij primair gericht is op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag. Het zoeken naar samenwerking en bundelen van krachten, met respect voor ieders eigenheid, is een noodzakelijke voorwaarde om elkaars bestaansvoorwaarden te verbeteren.

Het gaat om andere waarden dan die van het neoliberale cynisme: soberheid en 'genoeg', gelijkwaardigheid en tolerantie, zorg en gastvrijheid. Deze waarden worden nu stelselmatig onderdrukt. Maar die onderdrukking roept ook reactie op, reactie in de zin van initiatieven om tot een andere inrichting van de samenleving te komen. Ook Nederland kent daar vele voorbeelden van, zoals biologisch boeren, blijf-van-mijn-lijfhuizen, LETS-systemen, initiatieven die illegalen ondersteunen, Emmauswinkels, verantwoord bankieren, om er maar enkele te noemen. Solidaire economie veronderstelt een andere cultuur. Zij veronderstelt dat mensen bereid en in staat zijn om te participeren in allerlei vormen van basisdemocratie; en dat mensen respect hebben voor andere levensvormen.

2b Noodzaak van maatschappelijke en politieke sturing

De bepalende factor binnen de nieuwe orde is de politiek. Het gaat allereerst om mensenwerk, niet om 'hogere' krachten of om biologische bepaaldheden. Via de georganiseerde uitdrukking van de behoeften en de wil van de mensen wordt vastgesteld welke behoeften op welke wijze en met inzet van welke middelen zullen worden bevredigd. Niet langer zijn het bepaalde specifieke economische krachten (als de geldcreatie en het winst-principe) die de economie én politiek domineren. Politieke processen worden opnieuw de bepalende kracht, zoals tijdens en na de Tweede Wereldoorlog gebeurde. Dat wil niet zeggen dat het model van de oorlogseconomie, de sociaal-democratische verzorgingsstaat, of het 'reëel bestaande socialisme' eenduidig positieve resultaten hebben opgeleverd. Zo hebben de verschillende vormen van staatsocialisme tot onderdrukking van meerderheden door minderheden geleid. Ook van een verantwoord omgaan met natuur en milieu was in veel gevallen geen sprake. De verschillende varianten van de verzorgingsstaat die in de vorige eeuw tot ontwikkeling kwamen, hebben op hun beurt geleid tot de opkomst van staten die zich afsloten voor buitenstaanders (een benadrukking van de zogenaamde natiestaten) en tot verbureaucratisering van menselijke verhoudingen. Deze ervaringen houden een waarschuwing in voor te 'platte' opvattingen over de dominantie van de politiek. Dit alles neemt niet weg dat er al enige ervaring is opgedaan met een maatschappelijke orde waarbij de politiek een controlerende of sturende rol vervulde ten opzichte van de economie. Blijft de vraag wat voor soort politiek kenmerkend zou moeten zijn voor een solidaire economie.

Democratisch: De inrichting van de economie dient plaats te vinden op grond van democratische besluitvorming waaraan iedereen kan deelnemen. De parlementaire democratie met haar vele varianten is daarvan een voorbeeld, maar is niet de enig denkbare vorm. Het systeem van politieke partijen, zoals wij dat heden ten dage kennen, is wellicht achterhaald en misschien niet meer adequaat tegen de achtergrond van de uitdagingen van de 21ste eeuw. Waar het gaat om alternatieven valt te denken aan meer fluctuerende vormen van hechte verenigingsverbanden, naast allerlei lossere vormen. Een voorbeeld is verkiezing

van terugroepbare, tijdelijke vertegenwoordigers uit de samenleving. Zij zouden belast kunnen worden met mandaten en taken die betrekking hebben op kwesties die het vermogen van de afzonderlijke mensen en hun autonome sociale verbanden te boven gaan. Die vertegenwoordigers zouden voor een bepaalde termijn gekozen kunnen worden op basis van hun standpunten met betrekking tot een aantal samenhangende uitdagingen. Daarbij zou het kunnen gaan om vormen van democratie die recht doen aan het pluralisme in staatsvormen tussen en binnen naties (multiculturele samenlevingen), en die terug te voeren zijn op de Verklaring van de Rechten van de Mens.

Decentralisatie en zelfvoorziening: Het principe van de dominantie van de politiek betekent niet dat er een overheid moet zijn die allesbepalend is ten aanzien van alle aspecten van het leven van de mens. Alhoewel in een beginfase van de solidaire economie de rol van de overheid versterkt dient te worden teneinde greep te krijgen op het economisch domein, moet er voor gewaakt worden dat zich een overheid ontwikkelt die nieuwe onvrijheden creëert. De nieuwe overheid moet vooral een voorwaardenscheppende overheid zijn die de ontplooiingsmogelijkheden van mensen maximaliseert en zichzelf op den duur zoveel mogelijk overbodig maakt. Het gaat om politiek van onderop, om wat mensen zélf in hun concrete werkelijkheid kunnen beslissen en aan problemen kunnen oplossen.

Mondiaal én lokaal: Het gaat om politiek op de kleinste denkbare schaal (lokaal) en op de grootste denkbare schaal (de wereld). Wat dit laatste aangaat is het gewenst om te komen tot wereldwijd werkende politieke instituties en instellingen, met daaraan gekoppelde instanties voor rechtsformulering en rechtshandhaving. Tot op zekere hoogte zijn die al aanwezig, met name via de verschillende organen en instellingen van de Verenigde Naties. Een grondige democratisering en ontbureaucratisering van deze instellingen is echter noodzakelijk. Binnen de huidige verhoudingen opereren de internationale instellingen te zeer als een verlengstuk van de politiek van de economisch machtigste landen, bedrijven en individuen. Daarbij doet zich de vraag voor of nationale staten zullen blijven bestaan. Onder invloed van de neoliberale mondialisering is de betekenis van nationale staten al betrekkelijker geworden. Immers, veel wordt nu al op wereldschaal geregeld, deels door transnationale ondernemingen, deels door supermachten als de Verenigde Staten, en deels ook door supranationale organen waaronder neoliberale instellingen als de Wereldbank, het IMF en de WTO. Vanuit het gezichtspunt van de solidaire economie heeft het geen enkele zin om terug te keren tot een allang achterhaald nationaal staatsbegrip. Ook op regionaal en mondiaal niveau zullen samenwerking en solidariteit moeten overheersen. Dat neemt niet weg dat nationale vormen van staatsinrichting betekenis kunnen blijven houden, uit oogpunt van decentralisatie. Bovendien valt te verwachten dat stelsels van solidaire economie niet gelijktijdig overal ter wereld tot ontwikkeling zullen komen. Derhalve kunnen nog vigerende verschijnselen van nationaliteit voorwaarden bieden om tot ontwikkeling van die andere economie te komen.

Aspect én totaal: Inzet is de vorming van politieke structuren die gestalte geven aan een solidaire economie. Die dienen betrekking te hebben op een veelheid van aspecten van het menselijk bestaan. Aan de domeinen die nu reeds onderwerp van politieke overheden zijn, dient ook het domein van de economie toegevoegd te worden. Te denken valt aan zaken als geldcreatie, investeringsplannen, productieplannen en verzekeringen. Naast aspectpolitiek gaat het ook om

totaalpolitiek om te komen tot een coördinatie (onderlinge afstemming) van de vele verschillende deelreinen. Voorop staat het algemeen belang van de grote meerderheid van de bevolking. Dat wil niet zeggen dat er één allesoverheersende centrale macht moet komen, het gaat zoals aangegeven gelijktijdig om decentralisatie en zelfvoorziening.

Decentraliserend en coördinerend: Het principe van decentralisatie (van politieke bevoegdheden en van de economie) is wezenlijk. Personen en collectieven hebben de verantwoordelijkheid en bevoegdheid om zoveel mogelijk hun eigen directe omgeving in te richten en gestalte te geven aan de solidaire economie. Tegelijkertijd zijn coördinatiemechanismen onontbeerlijk. Niet alleen om conflicterende belangen tussen lokale en nationale eenheden te reguleren, maar ook om gestalte te geven aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de zorg voor de mens en zijn natuurlijke omgeving.

Transparantie en verantwoording: Vanuit verschillende gezichtspunten (als democratie, efficiëntie) dient het proces van politieke besluitvorming maximaal transparant te zijn. Dit moet onder meer tot uitdrukking komen in vrijheid van pers en meningsuiting en recht op informatie. Instellingen en politici dienen verplicht te worden om voortdurend in het openbaar verantwoording af te leggen over hun doen en laten.

2c Opbrengsten als doel van economisch handelen

Een solidaire economie dient primair gericht te zijn op het bevredigen van de basisbehoeften van alle mensen en het in stand houden van de natuurlijke leefomgeving. Dat betekent dat de waarde van producten (goederen en diensten) opnieuw gedefinieerd dient te worden. Aan de opbrengstenkant zal het met name moeten gaan om de waarde die zij opleveren uit oogpunt van behoeftebevrediging (eindgebruikbenadering). Dat impliceert onder meer het hanteren van andere rekeneenheden bij vaststelling van prijzen en van het nationaal inkomen. Daarbij dient een breed economiebegrip gehanteerd te worden: ook die vormen van behoeftebevrediging die totnogtoe binnen de informele economie plaatsvinden (zoals huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk) dienen als vormen van economisch handelen 'erkend' te worden.

2d Economische kosten

In een solidaire economie worden alle kosten van het economisch handelen in rekening gebracht. Dat betekent een verregaande uitbreiding van het begrip kosten. Daartoe behoren ook kosten voor zaken waarvoor producenten totnogtoe geen rechtstreekse verantwoordelijkheid dragen, zoals bijvoorbeeld milieukosten en de gevolgen van economisch handelen voor werknemers en consumenten. Daartoe dient een basis-rekeneenhedenstelsel ontwikkeld te worden waarin de kosten van menselijke energie (menswaarden) en van natuurlijke energie (natuurwaarden) zichtbaar worden. In principe gaat het daarbij om de kosten van reproductie van mens en natuur. Daarbij dient het principe gehanteerd te worden dat geen menselijke of natuurlijke energie ingezet mag worden die niet reproduceerbaar is (cf. kinderarbeid, onherstelbare bodemdegradatie) of die bedreigend is voor mens en natuur (cf. de uitputting van mensen, de cfk-uitstoot). De nieuwe rekeneenheden dienen onder meer gebruikt te worden bij vaststelling van prijzen en bij berekening van het nationaal product.

2e Economie van het genoeg; krimpeconomie

De nieuwe economie is in termen van de neoklassieke theorie geen groei-economie. De constante uitbreiding van de productie en consumptie van goederen en diensten dient een halt te worden toegevoerd. Het is, wat de wereld als geheel aangaat, een 'economie van het genoeg'. Een wezenlijk uitgangspunt dient te zijn dat het niet langer verantwoord is om de mens en zijn natuurlijke omgeving nog zwaarder te belasten dan nu reeds gebeurt. Daarbij komt dat een groot deel van de huidige consumptie, met name van de rijkere lagen van de wereldbevolking, vanuit het oogpunt van het vervullen van basisbehoeften onnodig is.

Het vertrekpunt van 'het genoeg' leidt onder meer tot de introductie van de term krimpeconomie. Het niveau van de totale productie en distributie van goederen en diensten in de rijke landen van de OESO alsook in sommige andere gebieden (bijvoorbeeld de metropoolregio's Singapore, Sao Paulo en Hongkong) moet worden verlaagd. Dat laat onverlet dat in deze landen/gebieden de productie van bepaalde diensten, met name in 'verzorgingssectoren' als zorg, gezondheid, opvang van hulpbehoevenden, natuur en milieu, maar ook in 'ontploffingssectoren' als onderwijs en de kunsten, dient te worden uitgebreid.

Wat de rem op de materiële productie betreft dient een uitzondering te worden gemaakt voor de productie van windgeneratoren, zonnecollectoren en biogastanks, het openbaar vervoer, de biologische land- en tuinbouw en de met verzorging en ontplooiing verbonden materiële activiteiten. In landen en gebieden waar op dit moment de grootste knelpunten bestaan met betrekking tot de vervulling van basisbehoeften van de mens, zal sprake moeten zijn van groei-economie ten behoeve van fysieke behoeftebevrediging. De noodzaak van uitbreiding van de productie dient ook in die gebieden evenwel niet overschat te worden. In de betreffende regio's worden in veel gevallen bijvoorbeeld al voedingsmiddelen geproduceerd. Een probleem is echter dat de grote meerderheid van de bevolking daar niet van profiteert. Een beperkte midden- en toplaag in die landen en de rijke OESO-landen profiteren doorgaans het meest van deze exportgerichtheid. Het zal hierbij dus vooral om een heroriëntatie van de productie moeten gaan.

2f Geld

Binnen de nieuwe solidaire economie zal geld een andere functie krijgen. Zoals eerder aangegeven is geld binnen de huidige economische orde verworden tot een middel van zelfverrijking voor een minderheid. Met geld wordt geld gemaakt en rijkdom gecreëerd. De nieuwe economie daarentegen, brengt de betekenis van geld terug tot haar oorspronkelijke en meest wezenlijke functie, namelijk die van ruilmiddel. Daarnaast kan geld ook een rol blijven vervullen als rekeneenheid. En ten slotte kan geld een rol blijven spelen bij de kredietverlening, een voorziening die in economisch opzicht een belangrijke, voorwaardenscheppende functie vervult. Van handhaving van het systeem van rente kan binnen de solidaire economie echter geen sprake zijn; alleen de reële kosten - zoals administratiekosten - verbonden aan kredietverlening zullen in rekening worden gebracht.

Van één allesomvattend geldsysteem hoeft overigens niet per se sprake te zijn. Denkbaar is ook dat lokale gemeenschappen hun eigen geldsysteem hebben (vergelijkbaar met de reeds bestaande LETS-ruilnetwerken).

2g Handel

Een zelfde gedachtegang geldt ook voor de functie van handel. Ook die activiteit is binnen het dominante neoliberale systeem verworden tot een middel van verrijking van enkelen. Handel vindt louter plaats vanuit het principe van winstmaximalisatie. Het is een autonome factor geworden die overbodige vormen van productie, consumptie en vervoer stimuleert. Binnen de solidaire economie zal ook handel gedreven moeten worden, maar dan vanuit de wezenlijke functie van handel, namelijk het vergemakkelijken van de ruil van goederen en diensten. Daarbij dient te worden aangetekend dat er in de solidaire economie, mede vanwege principes als decentralisatie, zelfvoorziening, en 'economie van het genoeg' van minder lange-afstandshandel sprake zal zijn dan op dit moment plaatsvindt.

2h Basisinkomen

Een haast klassiek vraagstuk van overgangseconomieën is dat van de toekenning van persoonlijke inkomens. Vertrekpunt daarbij dient te zijn de bevrediging van basisbehoeften. Daartoe zal een basisinkomen gegarandeerd moeten worden. Dat laat de vraag open of zo'n basisinkomen per se de vorm van een geldelijk inkomen moet hebben. Het is immers denkbaar dat een deel van het basisinkomen verstrekt wordt door middel van (gratis) toegankelijkheid van diverse voorzieningen op gebied van gezondheidszorg, onderwijs, recreatie, kunstzinnige ontplooiing, informatie en transport. Daarnaast kan een deel van het basisinkomen een geldelijke vorm hebben. Verder blijft het vraagstuk van inkomens-toekenning voor dat deel van (mogelijke) behoeften dat het niveau van de basisbehoeften overstijgt. Denkbaar is dat ook dat deel toegekend wordt op grond van behoeften. Maar aan een dergelijk systeem zijn ook verschillende nadelen verbonden. Het is bijvoorbeeld niet eenvoudig om in zijn algemeenheid vast te stellen wat basisbehoeften zijn. Een ander nadeel is dat inkomen naar behoeften belemmerend kan werken op het verrichten van prestaties en het ontwikkelen van initiatieven. Het uitwerken van concrete beleidsvoorstellen op dit vlak zal niet eenvoudig zijn. Wellicht verdient het aanbeveling om meerdere modellen uit te werken waarin werk en inkomen gecombineerd worden.

2i Arbeidsdeling en ondernemingen

Een ander wezenlijk aspect van de solidaire economie betreft de rol van particuliere ondernemingen en de betekenis van loonarbeid, plus daarmee samenhangende - al dan niet hiërarchische - verhoudingen.

Arbeidsdeling: Binnen de solidaire economie zal een belangrijk deel van de productie en distributie van goederen en diensten lokaal dan wel regionaal plaatsvinden. Dat geldt in ieder geval voor veel noodzakelijke diensten (op gebied van zorg, gezondheid, onderwijs, vervoer, hulpverlening, milieu) alsook voor een belangrijk deel van de materiële producten (als voedingsmiddelen en voedsel). Een groot deel van de 'productie' van deze zaken doen mensen zelf, als individu of in grotere verbanden. Een ander deel van de voortbrenging van goederen en diensten zal buiten het lokale en regionale niveau plaatsvinden. Het zou immers contraproductief zijn om zelfvoorziening dusdanig ver door te voeren dat belangrijke verworvenheden van de industriële en de kennissamenleving verdwijnen. Grootschalige productie zal belangrijk blijven en ruil, handel en communicatie zijn eenvoudigweg niet meer weg te denken.

Publieke ondernemingen: Overheids- of semi-overheidsondernemingen (instellingen) zullen een veel belangrijker plaats innemen dan nu het geval is. Het is onvermijdelijk dat het genereren van goederen en diensten als energie, (grote

delen van het) transport, geld, verzekering, gezondheidszorg, onderwijs en behoud van natuur en milieu op publieke grondslag zal plaatsvinden. Dat brengt uiteraard problemen met zich mee waarmee nu al veel 'ervaring' bestaat (zoals het risico van verbureaucratisering, corruptie, verspilling). Dit maakt de handhaving of uitbouw van controle-instellingen (vergelijkbaar met bijvoorbeeld de Rekenkamer) noodzakelijk.

Particuliere ondernemingen: Met name voor processen die het lokale niveau overstijgen, maar ook voor een deel van de lokale productie zullen particuliere ondernemingen zinvolle functies kunnen vervullen. De kaders daarvoor dienen evenwel door 'de politiek' te worden vastgesteld. Ervaringen die nu al zijn opgedaan met bijvoorbeeld vergunningstelsels kunnen daarbij van nut zijn. Overigens hoeven deze ondernemingen niet gebaseerd te zijn op typisch kapitalistische grondslagen als eigendom van kapitaal (bijvoorbeeld NV's). Binnen de solidaire economie dient veel ruimte te zijn voor ondernemingen die gebaseerd zijn op onderlinge samenwerking tussen leden, zoals nieuwe vormen van coöperaties en zelfbeheer.